

ŞEYHÜLİSLÂM YAHYÂ DÎVÂNÎ'NDA AŞK ŞARABI

Doç. Dr. Kâzım YOLDAŞ
İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
kyoldas@inonu.edu.tr

Özet

Bu çalışma, iki bölümden meydana gelmiştir: Birincisi, Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânî'nin başında yer alan tasavvufî nitelikli Sâkî-nâme mesnevisindeki; ikincisi, gazellerindeki aşk şarabının yorumunun incelenmesi. Kanaatimizce Sâkî-nâme, gazellerindeki şarap şiirleri için bir anahtar kelimeler veya simgeler sözlüğüdür. Yani şair, Dîvân'ın başındaki bu mesnevisiyle, rindâne gazellerindeki içki ile ilgili kelimelerin bu Sâkî-nâme'ye göre algılanmasını istemiş gibidir. Sâkî-nâme'de şairin kâinata bakış açısı sufilerininki ile örtüşür. Ona göre, gökteki yıldızlardan bahçedeki çiçeklere kadar, evrendeki bütün varlıklar aşk şarabının sarhoşudur.

Şair, Sâkî-nâme'de dolaylı tasvirlerle doğrudan ifade ettiği tasavvufî yorum örüntüsünü gazellerinde gizleyerek, şarapla ilgili dolaysız tasvirlerle daha çok yer vermiştir. Kanaatimizce rindane şiirler yazan diğer Osmanlı şairleri gibi Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, şarabın sözlükteki mecaz anlamını en iyi gizleyebilen usta şairlerimizdendir.

Anahtar Kelimeler: Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânî, Sâkî-nâme, gazel, aşk, şarap.

THE WINE OF LOVE IN THE DIVAN (COLLECTED POEMS) OF SHEIKH AL-ISLAM YAHYA

Abstract

This study is made up of two parts. Firstly, we investigate a sufic type poem, "Sâkî-nâme" mesnevi, which stands at the beginning of the divan of Sheikh Al-Islam Yahya, and secondly the interpretation of the wine of love in his odes. In our opinion, Sâkî-nâme is a dictionary of key words or symbols for the wine poems in his odes. In other words, it is like a meaning expression of the words related to wine. In fact, the poet about his mesnevi at the beginning of the Divan seems to wish that the words concerned with wine in rindâne odes should be perceived in line with the meaning in Sâkî-nâme. The perspective of the poet about universe overlaps with the one of sufies. According to him, all of the things created in the universe ranging from stars in the sky to flowers in the gardens are intoxicated by the wine of love.

The poet gives more place to the direct depictions concerning wine in his odes in comparison to Sâkî-nâme of which sufistic interpretation pattern is dominantly expressed by the indirect depictions. We firmly hold that Sheikh Al-Islam Yahya like other poets who writes rindâne is one of the master poets who can skilfully hide the figurative meaning of wine in the dictionary.

Key words: The Divan (Collected Poems) of Sheikh Al-Islam Yahya, Sâkî-nâme, odes, love, wine.

GİRİŞ

17. yüzyılda, hikemî tarz ve sebk-i Hindî gibi farklı üslûp arayışları içinde, klasik şiirin âşıkâne, rindâne üslûbunu koruyan Şeyhülislâm Yahyâ, edebiyatımızın en güzel aşk şiirlerini yazmayı başaran şairlerimizdendir. 15. yüzyılda Necâfî Bey, 16. yüzyılda Bâkî'nin takipçisi olarak klâsik üslûbu 18. yüzyılda Nedîm'e ulaştırmayı bilmiştir. Bâkî ile Nedîm arasında köprü olan Yahyâ, aşkın en derin anlamlarını ifade ederken bile içtenliğini korumuş, temiz ve pürüzsüz İstanbul Türkçesinden ödün vermemiştir. Günlük konuşma Türkçesi ile sanat ve belagatı bağdaştırmış, rahat söyleyişi içinde estetik harikalar göstermiştir. Onun en önemli edebî eseri olan Dîvân'ını tarayıp, içki ile ilgili kelimelerin dökümünü yaptığımızda şaraba en çok benzetilen kavramın "aşk" olduğunu gördük.

Klasik Türk şiirinde şarabın "aşk" anlamını kazanması tasavvufun etkisiyle olmuştur. *Can Esintisi* adlı değerli eserinde İslâm'da şiirin metafiziğini inceleyen Nasrullah Pürcevadî, bunu delilleriyle ortaya koyar; sözlükte sarhoşluk anlamına gelen "sekr" kelimesinden hareketle, şarabın "aşk" anlamını kazandığını ispatlar. Pürcevadî, "Aşk Badesi" başlıklı makale dizisinin ilkinde, kronolojik olarak, İran'da tasavvuf şiirinin ortaya çıkışından önceki dönemden başlayıp muhabbetin şaraba teşbihini ve zamanla bu teşbihin istiareye dönüşmesini izah etmiştir. (Pürcevadî, 1998: 295-317). Böyle bir çalışmanın klasik Türk şiiri üzerinde de yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu amaçla 17. yüzyılda âşıkâne, rindâne şiirleri ile tanınmış olan Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı¹ (Kavruk, 2001). üzerinde yaptığımız taramalar sonucunda elde ettiğimiz veriler ve bunların analizi aşağıda ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaktadır.

Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı'nda içki ile ilgili, 380 kelime tespit edilmiştir. Bunlardan 185 kelime - yaklaşık % 49'u - dolaylı tasvirlerde belîğ teşbih düzeyinde, kullanılmıştır. Dolaylı tasvirler içinde de 139 kez ile aşk şarabı, en çok kullanım sıklığına sahip olanıdır. 31 kez kullanım sıklığı ile onu dudak şarabı izlemektedir. 8 kez naz şarabı, 2 kez devlet şarabı, birer kez de gözyaşı, gaflet, pend şarabı ile aşk meyhanesi Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânı'nda şarabın mecaz anlamını oluşturan dolaylı tasvirlerdir.

Âşıkane, rindane üslûbunun gereği olarak 195 yerde şarabtan dolaysız olarak bahseden şair, aşk şarabını, belîğ teşbih düzeyinden istiare düzeyine taşıyarak bir üst dil kumayı başarmıştır. Taşlıcalı Yahyâ ile Şeyhülislâm Yahyâ Dîvânlarında zühdî ve harâbâtî kelimelerin kullanımını irdeleyen Prof. Dr. Ali Yıldırım, bu konuya şöyle açıklık getirmektedir:

¹ Çalışmamızdaki örnek beyitler bu kitaptan alınmış olup referansları metin içinde verilmiştir. Eğişik çizgiden önceki rakamlar gazel numarasını, sonraki rakamlar ise beyit numarasını göstermektedir.

“Şiirdeki simgesel yönün, yani şiir dilinin sıradan dilin ötesinde bir üst dil olduğu gerçeğinin tam kavranılmadığı anlaşılmaktadır. Klasik şiirin esas kaynağı olan tasavvufun simgesel ifade tarzı, şiirsel dilin bu yönüyle tamamen örtüşmüş gözükmektedir.

Şeyhülislam Yahya'da ayrıca içki, sarhoş, meyhane, sarhoşluk gibi kelimelerin muğlak anlamda, yani iki yönlü de anlaşılabilir şekilde müphem kullanımları vardır.

Şeyhülislam Yahya'nın divanında, içki ve ona bağlı kullanımların gerçek anlamları ve bununla ilgili olarak bir kötülenmesi söz konusu değildir. Ancak kullandığı harâbâtî kelimelerin zaman zaman hangi anlamda olduklarına göndermeler yapmaktadır. Şeyhülislam Yahya, bu türden kelimeleri çoğu zaman muğlak, yani belirsiz kullanmaktadır. Yani rahatlıkla ikili anlam katmanı içinde değerlendirilebilecek şekilde kullanır. Bu durum aslında şiiriyetin de bir göstergesidir. Bilindiği gibi şiir, daha çok örtük bir anlatım özelliği gösterir. Şiiri çekici kılan da bu özelliğidir. Bunu iyi bilen Şeyhülislam Yahya, yanlış anlaşılmanın olabileceğini bildiği halde bundan yine de çekinmemiştir. Şeyhülislam Yahya, şiirinin bu yönünden dolayı, içkiyle sarhoşla neleri kastettiğini beyitlerinde sık sık dile getirmiştir. Şeyhülislam Yahya ve diğer Divan şairlerinin yanlış anlaşılmaları ve değerlendirilmelerinin de asıl nedeni, belirsiz gözükken bu beyitler olmuştur.” (Yıldırım, 2007: 6988).

1. SÂKÎ-NÂME'DE AŞK ŞARABI

Genellikle dolaysız tasvirlerde istiare olarak kullanılan bâde, şarap, mey, sahbâ, mül, meyhane, meykede kelimeleri, Şeyhülislâm Yahyâ Divânı'nın başında yer alan tasavvufî nitelikli Sâkî-nâme mesnevisinde mecazî olarak aşk anlamında doğrudan 35 kez kullanılmıştır. Ayrıca adları geçmeden onlara işaret eden 64 gönderme yapılmakta, böylece içki ile ilgili kelimeler, toplam 99 kez mecazî olarak aşk anlamında kullanılmaktadır.

Bu mesnevî, kanatimizce şairin Divân'ında yazdığı diğer rintçe şiirleri için bir anahtar kelimeler veya simgeler sözlüğüdür. İçki ile ilgili kelimelerin anlam alfabetidir. Yani şair, Divân'ın başındaki bu mesnevisiyle, rindâne gazellerindeki içki ile ilgili kelimelerin bu Sâkî-nâme'ye göre algılanmasını istemiş gibidir. Mesnevide yer alan “neşve-dâr-ı şarâb-ı elest, cârûb-ı lâ, gerd-ı sivâ, dest-yârî-i mevlâ, miftâh-ı illâ, tiryâk-ı ekber, sahbâ-yı kevser, mest-i müdâmı Suheyb, anı içmemek ola ayb, esrâr-ı Hak, habb-ı hubb-ı Hudâ, tâk-ı rızâ, hurşid-i zât, Tûr üzre nûr-ı tecellâ, mühr-dâr ana hatm-i rûsul, menbâ-ı sıbgatu'llâh, feyz-i Hak âşikâr, sâlik-i râha gül-gûn rahş, şarâb-ı tahûr, feyz-i Hudâ, çeşme-i deşt-i nûr, levs-i hevâ, mest-i câm-ı gurûr, bâde-i aşk, nûra gark, melek, semâ eylesün” gibi tasavvufî ifadeler, şairin içki ile ilgili kelimelerin mecazî anlamlarına göndermeler yaptığını gösteren ipuçlarıdır.

Yahyâ, ilahî aşk şarabının niteliklerini, onun bulunduğu meyhaneyi, küpü, kadehi ve onu sunan sakinin özelliklerini ayrıntılı bir şekilde sıralar. Mesnevinin ilk mısraında “şarâb-ı elest” terkiibini kullanan şair, “Elestü bi-

Rabbiküm. Kâlu belâ"² ayetinde geçen Allah'ın ruhlara tecelli edip onlarla söyleşmesi olayına telmihte bulunmuştur. Daha o zaman Allah'ın güzelliği karşısında kendinden geçen ruhlar, elest şarabının coşkusu ile "belâ köşesinde" fikirleri sarhoş bir haldedirler (1).

"Meyhane kapısı açıktır, koş; Allah'a hamd olsun, kapının açılma zamanı geldi" diyen şair önce aşk şarabının sunulduğu meyhaneyi tasvir eder:

Gökteki ay onun kapısının altın halkasıdır. Meleklerin kanadı onun süpürgesi olsa yaraşır. "Lâ" süpürgesi onun zeminini temizler; Allah'ın dışında zerre kadar bir şey bırakmaz. O meyhane hiçbir zaman kapanmaz; onun orucu ve bayramı birdir. Mevlâ'nın yardımıyla, onun kilidi "illâ" anahtarı ile açılır. Sakisi yâr olan şu meyhanenin şarabı baş ağrısı yapmaz (2-7).

Bundan sonra şair, sakiye yönelip verdiği sözü hatırlatır ve kadehi doldurup rintçe sunmasını istediği aşk şarabını tavsif etmeye başlar. Önce "Pür it sâkiyâ", ardından mesnevinin içerisine serpiştirilmiş halde 9 kez "Kanı sâkiyâ" nidasıyla sakiye seslenir. Her defasında aşk şarabının farklı özelliklerini sayar.

Ne sahbâ ki mest-i müdâmı Suheyb
Ne mey kim anı içmemek ola ayb (10)

beytinde, Hz. Muhammed'in ahabından olan Süheyb'i, aşk şarabının sarhoşu olarak anmakla şair, tasavvufu Asrı Saadet'e taşımaktadır. İçilmesi değil içilmemesi ayıp olan şarap elbette aşk şarabı olsa gerektir.

O, en büyük panzehirdir; Kevser şarabıdır. İçinde Hakk'ın sırlarını saklayan o şarabı içen arif nasıl sarhoş olmaz? Fitneci gamze onun sarhoşudur ama bilmeyenler onu naz sarhoşu sanırlar. Cem o saf şarabın düşkünü, İskender o meyhanenin kölesidir. Her yöne yayılan ışınları ile o saf şarap Hz. Süleyman'ın mührüne benzer. O kadehin saf şarabı safa güneşidir ve onun her kabarcığı vefa göğüdür. Dokuz felek o kabarcıkta gizlidir.

O, aşk Cem'inin meş'alesi; aşk âleminin bir güneşidir. Zemin ve zamanı ışıktandıran, varlık ve mekânı aydınlatan, odur. Suyu yakan ateş ve ateşi yakan su, odur (9-19). Şair aşkın iki simgesini şarap ve ateşi, bu beyitte birleştirmiştir. Zahiren bir birine zıt olan su ve ateş, şarabın mahiyetinde birleşir; görünüşü su gibidir, ama içenin hararetini teskin edeceğine daha da arttırır. İçmeden duramaz; içtikçe yanar, yandıkça içer. İçtikçe içesi gelir; iyice kendisine bağımlı yapar. Aşk bu yönüyle içkiyle özdeşleşmiştir.

Göğün dolunayı ve yeni ayı o şarabın ışığıdır. Onun aslı, rıza/yokluk asmasının çekirdeği olan Allah sevgisidir. Gönül bahçesinin toprağı işlenip, onun asması o toprağa dikilmiştir. O hayat suyu, Allah'ın zatının güneş gibi yansıdığı bir

² "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" demişti. Onlar da, "Evet, şahit olduk (ki Rabbimizsin)" demişlerdi." A'râf 7/172 (DİB, 2009)

aynadır. Işığı yansıyınca güneş sanılan o şarap, göğün kubbeli çatısının orta nakşidir (20-24).

Bu şarabın küpteki görüntüsü Tur dağındaki tecelli nurundan farksızdır. Yedi denizi içse de kanmayan susamışlar, o küpten ne kadar içseler o azalmaz ve eksilmez. O şarabın küpünü Son Peygamber mühürlemiştir. Onu boş zanneden yoldan sapmıştır; o küp, Allah'ın boyasının kaynağıdır.³ O küpten Hakk'ın bereketi görünür; onun buharı, bahar bulutu olur. Damlası, havayı ılıman yapar; kokusu gülşene safa verir. Onun bereketi, tabipsiz ve ilaçsız, kurumuş her fidanı yeşertir (25-32).

Şairin kâinata bakış açısı mutasavvıflarınki ile örtüşür. Evrendeki bütün varlıklar gibi bahçedeki çiçekler de aşk şarabının sarhoşudur. O şarabın etkisiyle bahçenin yüzü gül gül kızarır; gülün kadehi o şarap ile dolup üzerine bir avuç gül yaprağı konulmuştur. Sünbül o içkiden sarhoş olduğu için külâhını eğri takar. Lalenin içindeki siyah nur o aşk şarabının eseridir. Gece gündüz elinde kadehi ile bahçenin nergisi onun sarhoşudur. Menekşe gibi perişan ve garip bile o aşk şarabının damlasından nasipsiz değildir (33-38).

O cana can katan içki, Allah yolunun yolcusunu, yüzlerce manevî menzilden bir hareketi ile, bir adımda geçiren, gül renkli attır. Allah'ın feyzi, nur çölünün çeşmesi olan o temiz şarap, insanı kötü arzu ve istek çamurundan temizler, sararmış benizleri ışıklandırır (39-44).

Yahyâ, mesnevinin bir bölümünde "Ey saki, nerede o tatlı içki? Zaman hayatımızı/eğlencemizi acılaştırdı" (46) diyerek devrindeki olumsuzlukları eleştirmeye başlar. Tam bir sosyal eleştiri örneği olan bu beyitlerde şair, toplumu başlı başına bir meclis olarak tavsif eder. Şair hayatını acılaştırılan zamanın kargaşasına karşı sakinin sunacağı hoş içimli şaraptan medet ummaktadır.⁴ Ne (ayşında) yaşamında/eğlencesinde bir hal, ne içmesinde zevk, ne dostunda dostluk, ne meclisinde şevk vardır. Güçlüleri, gurur kadehi ile sarhoş olmuş, arzu ve isteklerinin sersemliği ile şuursuzca yatmaktadırlar. Keseleri boş, elleri darda olan fakirleri, şu halleri ile ayyaş geçinirler. Aşk şarabından dolu bir kadeh içen; bu kendini bilmeyecek derecede sarhoş olanlardan intikam alır (47-52).

Güneş parlaklığındaki bu içkinin her zerresi bir cihanı aydınlatır, gönül âlemini neşelendirir ve onu içen şairin vücudu meyhane, gamlı gönlü şarap küpü olmuştur. Aşkın mihnet bıçkısı, göğsünü meyhane kapısı gibi iki parça etmiştir. Gayret elinin tırnağı, o meyhanenin kapısının kilididir. Can âlemini nurlandıran, cihanı yakan o parlak şimşek çakınca, insanın iradesi harman gibi yanar (53-62).

³ "Biz Allah'ın boyasıyla boyanmışızdır. Boyası Allah'inkinden daha güzel olan kimdir? Biz ona ibadet edenleriz" (deyin)." Bakara 2/138 (DİB, 2009).

⁴ Toplumda kargaşanın yaşandığı dönemlerde halkın din ve tasavvufa yönelmesi, bir müşidin etrafına kümelenmesi sosyal bir gerçektir. XIII. yüzyılda Moğol saldırılarından bunalan halkın kurtarıcı gibi gördüğü Mevlanâ'ya sığınması; Yunus Emre'nin de aynı devirde ortaya çıkıp sade, duru, tertemiz Türkçesiyle halkın muzdarip gönlüne su serpmesi, bunun en güzel örneğidir.

Sâkî-nâme'nin sonunda şair, sakiye yalvararak baştan beri tavsif ettiği aşk şarabını ister:

"Ey saki, o hayat suyunu utandıran, hazmı kolay su nerede? Getir, zira gönül bağı solgun, sonsuz hayat isteklisi ölgündür. Ey saki, o neşe âlemi nerede? Cihanı gösteren bir kadeh bulunmaz mı? Cem'in kadehi bulunmazsa da lutf edip kırık gönlümü ele al. Ey saki, elinden geleni esirgemeyen himmet nerede? O kılıcın umursamazlık kınında işi ne? Cismimi ve ruhumu sana feda edeyim, kerem et beni yarı boğazlanmış halde bırakma. Ey saki, gam askerini bozguna uğratan o cesaretin sığınağı nerede? Gönül ülkesini düşmandan kurtarıp onu aşk padişahına teslim etsin. Ey saki, o zafer sabahı nerede? "es-sabûh" ezgisinin zamanı değil mi? Sürahinin ötme, şarkıcının bülbüle eşlik etme zamanıdır." (63-72).

En son şarkıcı ve çalgıcıya seslenen şair, yazdığı bu Sâkî-nâme'nin saz eşliğinde okumalarını ister:

Ey şarkıcı, neşe ve coşkunun vaktidir; şarkının eğlencenin tam zamanıdır. Saki gül gibi kadehi eline aldı; bülbül gibi şevklenmeye başladı. Ey çalgıcı, yine eline udu al; bu şeş-hanenin sesini yükselt. Yahyâ'nın şiirini yüksek sesle oku; çünkü yakıcı sözü, saz eşliğinde okumak hoş gelir. Melek ezgini dinlesin, gökyüzü şevke gelsin, sema eylesin (73-77).

Görüldüğü gibi 77 beyitlik bu Sâkî-nâme mesnevisi tasavvufî imajlarla örülmüştür. Bir sûfinin bakış açısı ile evrendeki varlıkları kişileştiren Yahyâ, okuyucunun önüne canlı fakat aşk şarabı ile kendinden geçmiş, bir kâinat sunar. Gökteki güneş, ay ve yıldızlardan yeryüzündeki gül, lale, nergis, sümbül ve menekşeye kadar herşey o muhabbet şarabından sarhoştur. Şair, telmih yoluyla Hz. Süleyman'ın mührü, Cem'in kadehi, İskender, Hz. Musa ve Tur Dağı, Hz. Muhammed'in hatemi ve Suheyb adlı sahabi⁵ ile aşk şarabını ilişkilendirir.

2. GAZELLERDE AŞK ŞARABI

Şair, Sâkî-nâme'de doğrudan ifade ettiği tasavvufî yorum örüntüsünü gazellerinde gizleyerek, şarapla ilgili dolaysız tasvirlerle daha çok yer vermiştir. Bağlamdan aşk anlamı açıkça anlaşılmayan, zahiren içkiyi ifade eden kelimeler dolaysız tasvirleri oluştururlar. Dolaysız tasvirlerde gerçek anlam ifade edilmekle birlikte mecaz anlam tamamen ortadan kalkmaz. Bu tasvirlerde iki ihtimal vardır. Ya şair doğrudan üzüm şarabını kastetmektedir veya aşk ve diğer mecazî anlamları ustaca gizlemiştir. Bizim kanaatimiz ikinci ihtimal üzerinedir. Dinî temeller üzerine bina edilmiş Osmanlı Devleti'nin din adamlığı sınıfının zirvesinde oturan Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin, dinin yasakladığı alkollü içkiyi övmesi,

⁵ Küçük yaşta Rumlara esir düştüğü için Suheyb-i Rûmî diye anılan bu sahabi fedakârlığı ve cömertliği ile tanınmıştır. Resûlullah Efendimiz Süheyb'i çok severdi. Buyurdu ki:

- Bir kimse Allah'a ve Ahiret gününe inanıyorsa, bir ananın evlâdını sevmesi gibi Süheyb'i sevsin. Çok zengin olduğu halde Mekke'den Medine'ye hicreti sırasında bütün servetini müşriklere bıraktığı için: "İnsanlardan bir kısmı, Allahü teâlânın rızâsını isteyerek O'na ibâdet yolunda kendini ve malını feda ederler." (Bakara 2/207) ayeti onun hakkında nazil olmuştur. (Hasbahca, 2010)

inandığı değerlerle bağdaşmayacağı gibi, yaşadığı devirde toplum tarafından hoşgörü ile karşılanacak bir durum da değildir.

Kanaatimizce rindane şiirler yazan diğer Osmanlı şairleri gibi Şeyhülislâm Yahyâ Efendi, şarabın sözlükteki mecaz anlamını en iyi gizleyebilen usta şairlerimizdendir. Bu tarz şiirlerde - Andrews'in dediği gibi - "tasavvufî-dinî yorumun üstünlüğü, birincilliği sorgulanabilir; ama böyle bir yorum potansiyeli barındırmayan bir şiir bulmak güçtür." (Andrews, 2001: 107).

Kaldı ki gerçek anlamda üzüm şarabı olarak da kullansa yadırganmamalıdır. Çünkü Dîvânı'nda konuşan şeyhülislâm değil, şair Yahyâ'dır. İçinden gelen saf bir ilham ile duru bir Türkçe ile coşkun duygularını büyük bir lirizmle ifade eden şair Yahyâ'dır. Şair kimliği ile şeyhülislâm kimliğini karıştırmamak gerekir.

Ayrıca "rind-meşreb" divan şairleri, tasavvuftaki "melâmet" mesleğini sözlü olarak yaşatmışlardır. İçlerindeki gurur, kibir, benlik putunu kırmak için, halkın arasında kendisini rezil ve rüsvay eden melâmî gibi, divan şairi de gazellerinde körkütük sarhoş rolünü üstlenerek pekâlâ "sözlü melâmet" yapabilir. Ramazanda oruçlu olduğu halde, cebinde rakı şişesi ile gezen melâmîden,

Çok mı gördün bir iki peymâne mey nûş eylesek
Ben de bu humun şarâbın az buldum kendüme (321/4)

diyen şairin işi daha kolaydır. Hayatında içkinin kokusunu bile almayan şairin divanı, buram buram içki kokabilir. Zaten Yahyâ da bunu şu beytiyle vurgulamaktadır:

Harâbatı egerçi görmedük ammâ görenlerden
İşitdük bir neşât-efzâ makâm-ı pür-safâ dirler (84/3)

Aslında, yaptığı ibadet ve iyilikle iftihar eden zahid de, yapmadığı kötülüğü yapmış gibi ilan eden rind de iki yüzlüdür. Fakat biri insanların beğenisini kazanmak uğrunda Hakk'ın rızasını kaybetmeyi göze alırken, diğeri insanların nefretine hedef olsa da nefis ve benliğin şerrinden yakasını kurtarıp Hakk'ın rızasını kazanma çabasındadır.

Şeyhülislâm Yahyâ'nın gazellerindeki aşk şarabı ile ilgili ayrıntıları şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

2.1. Aşk Şarabı: Ateş ve Suyun Karışımı

Pek alışık olunmadık bir tarzda *Mef`ûlü mefâ`ilü mefâ`ilün fâ* rubai kalıbıyla yazılan:

Bir dilde ki aşkun odı ola peydâ
Hâşâ ki sivâ yanmaya hâşakâsâ (1/1)

Matlali Dîvân'ının birinci gazelinde, aşkın derin etkilerinden söz eden şair Yahyâ, simge olarak ateş ve su unsurlarını kullanır. "Sivâ, celâl, cemâl" terimleri gazele tasavvufî renk vermiştir. Bir gönüle aşk ateşi düştü mü, o gönülde bulunan "sivâ",

Allah'tan gayri her şey, saman çöpü gibi yanar, kül olur. Yanmaması mümkün değildir. Yani o gönülde Allah aşkından başka şeylerin, dünya ve içindekilerin sevgisi yok olur. Bu ateşi söndürmeye çalışmak boşunadır. Her damlası bir ateş parçası olan gözyaşı, aşk ateşini söndürmez. Belki daha da güçlendirir. Gözyaşı ateşle suyun imtizacından hasil olmuştur ve bunun bir benzeri de şaraptır. Şarap da ateş gibi aşkın simgesidir. Yahyâ, Sâkî-nâme'nin 19. beytinde de bunu vurgular. Gazelde ateş, su, gözyaşı, şarap ve kan simgeleri kullanılmıştır.

Olmasa eğer mâye-i aşkun humda
Dünyâya salur mıydı bu şûrî sahbâ

“Eğer küpte aşkın mayası olmasa, şarap dünyayı böyle karıştırır mıydı?” (1/4). Beytinde şarabın etkisi ile sarhoşların çıkardıkları gürültü, patırtı; belki işledikleri suçlar, cinayetler akla gelmektedir. Şaraba bu etkiyi yaptıran şaire göre küpe çalınan aşk mayasıdır. Küpte mayalanan şarap, köpürür, taşar. Onu içeni de coşturur, neşelendirir bazen dertlendirir, aklını başından alır, taşkınlıklara, kavgaya, gürültüye sebep olur. Dünyanın tadını kaçıır. Zira ilahî aşk şarabını içen âşğın nazarında dünya lezzetleri pek ehemmiyetsizdir.

Bu ilk gazelde, bir de Allah'ın celâl ve cemâl sıfatlarından söz edilmektedir. Cemâlin nurlarına tahammül edemeyen gönül, celâlî tecellilerin gücüne nasıl takat getirebilir? (1/3). İlk iki beyitte geçen ateş imajından sonra bu iki sıfatın karşılaştırılması, ateşin ve simgesi olduğu aşkın bu iki sıfatla ilgisini ortaya koymaktadır. Kanaatimizce ateş, aşkın celâlî yönünü simgeler. Veya ateşin celâlî yönü olan ısı, cemâlî yönü olan ışığa galiptir. Bu gazelde aşkın celâlî yönü ele alınmıştır. Allah'tan gayri herşeyi saman çöpü gibi yakmak elbette celâlî bir tecellidir.

Hayatın kaynağı, rahmet ve bereketin timsali olan yani cemâlî tecellilere mazhar olan su bile, aşkın bu celâlî yönü karşısında ateş parçası kesilir. Gözyaşı gibi su cinsinden olan şarapta da celâl, cemâle galiptir. Aşkın mayası çalınınca küpteki şarap, dünyaya “şûr” salar ve onu katar karıştırır. Gürültü patırtı çıkarır, tadını kaçıır. Bu da celâlî tecellilerin sonucudur. Dünyanın en tatlı lezzeti, aşkın coşkusu yanında tuzlu, kekremsi bir hal alır.

“Kan” ise kesretin simgesidir. Sakinin kadeh arayışına karşı Yahyâ, kendisine, gönlündeki kanı döküp şişesini temizlemesini, kadeh olarak gönlünü sakiye sunmasını öğütlemektedir (1/5). Yani, dünya muhabbetinden temizleyip, aşkıyla doldurmak üzere kalbini Allah'a takdim etmektedir.

2. 2. Acı Üzüm Şarabına Karşılık Aşk Şerbeti

Mecazî şarabın sözlük ve tasavvufî anlamları birbirine zıttır. Sözlük anlamı aşk, tasavvufî terim anlamı üzüm şarabıdır. Yani tasavvufa göre gerçek şarap aşktır; mecazî şarap üzüm şarabıdır. Hakikat kadehinin ve nasihatçi/halis ruhun hakkı için mecazî şaraptan el çeken ve tövbe eden (38/3) şair, üzüm şarabını küçümseyen ifadeler kullanmıştır:

Yahyâ'ya eylersin cefâ feryâdın anlarsın hevâ
Sâkî mey-i engûr ile mestâne mi sandun beni (437/5)

Gül ü mül bezmine meyl itme sözüm tut Yahyâ
Ne cefâ-dîde-i hâr ol ne gam-âîlûd-ı humâr (52/6)

Oldı bu denlü âşûba bâ`is
Rez duhteridür ümmü'l-habâ`is⁶ (34/1)

Mezâk erbâbı sahbâ minnetin şimden girü çekmez
Bu keyfiyyet ki var nazm-ı şehinşâh-ı mu`azzamda (337/7)

Bâdeyi bir humdan içsek kim ferâğı olmasa
Bir şarâbun mesti olsak kim yasâğı olmasa (320/1)

Kanda bir medhûş-ı mey görsek zebûn u pâ-y-mâl
Mest-i `aşkun her biri bakılsa şîr-i ner gibi (406/3)

Görüldüğü gibi sık sık aşk şarabı ile üzüm şarabını karşılaştıran şairin tercihi çoğu zaman aşk şarabından yanadır (76/4). Ağzının tadını bilenler, acı şarap ile aşk şerbetinin lezzetini bir tutmaz (176/2). Ne meclisler kurulmuş, ne kadehler sürülmüştür; fakat sevgi şarabının benzeri görülmemiştir (80/1). Kadeh kadeh üzüm suyu içen sarhoş, aşk meclisinin yudumunu içse de ondaki haleti görse (58/4). Aşk derdinin tortusunun verdiği neş'e, saf şaraptan, hoş içimli içkiden gelmez (144/4). Âşık, eğlence kadehinde olmayan lezzeti, gam meclisinin acı şarabında bulur (345/3). Sevgi ehlinin şarabı baş ağrısı yapmaz, insanı sarhoşluğun sersemliği ile incitmez (388/3). Aşk şarabı ile sarhoş olmayan, dert meclisinden kadeh çekmeyen, âşığı bilemez (446/1).

2. 3. Elest Meclisinin Şarabı

Elest şarabı tamamen tasavvufidir. Ruhlar âleminde Allah ile kavuşma anını simgeler (A'râf 7 : 172). Meczâî güzellerdeki güzelliklerden kaynaklanan aşkın aslı, elest kadehidir. Ayık olan kişi, âşığın gönül halini anlamaz; ancak elest meclisinin şarap kadehi ile sarhoş olan anlar (390/3). Daha âlemde insanoğlunun coşkusu yaratılmadan önce, elest meclisinin şarabı ile sarhoş olan Yahyâ, (404/5) ebede kadar ayılmayı ümit etmez (323/5). Şair, vuslat şarabına isteklidir. Fakat ne yazık ki, âşıklara kavuşmanın hoş içimli şarabı ezel meclisinde sunulmamıştır (232/4). Çok belâ çeken Kays'ın Mecnun olmasına zahirî sebep Leylâ görünse de, hakikatte âşık, ezel bezmindeki sevgi kadehi ile sarhoştur:

Ezel bezmindeki câm-ı mahabbet mestisin Yahyâ
Belâ-keş Kays'a Mecnûn olmaga Leylâ mıdur bâ`is (33/5)

⁶ İçki kötülüklerin anasıdır (Aclunî, 1351: 1/382, Hadis No: 1225)

2. 4. Temiz Aşk: Şarâb-ı Nâb (Saf, Katıksız Şarap)

Şarâb-ı nâb, herhangi bir karşılık beklenmeyen, talepsiz aşkın simgesidir. Şehvet, arzu ve istekler, aşkı bulandırır. Saf olmayan şarap etki etmeyeceği gibi, bulanık olan aşk da insanda heyecan uyandırmaz, etki etmez. Aşkın temizliği, âşîğın gönlündeki coşkudan bellidir (107/2).

Aşk ile hoş-hâl olan şeydâya anman vuslatı
Bâde-i sâfî virün Yahyâ'ya katman ana âb (19/5)

Bu beyitten, kavuşma isteğinin, aşkı sulandırdığı, safiyetini bozduğu anlaşılmaktadır. Başlangıçta temiz olmayan, şehvet ve heves tozları ile bulanıklaşan aşk şarabı, zamanla süzülüp, temizlenir, saflaşabilir. Belki aşkın safası olur da keder/tortu kalmaz (274/5). Her âşık gibi Yahyâ da kavuşmanın aşk hastası olan âşîğa şerbet gibi, yârin dudağının ise ilâç gibi geldiğini kabul eder (168/2). Şarabın sıcaklığı, kışı duyurmaması gibi, aşkın safası da değme sıkıntıyı duyurmaz (424/1). Baştan kolay görünen aşkın sonunda güçsüz düşen âşık, güçlenmek için sakiden içki sunmasını ister (35/3).

2. 5. Aşk Sarhoşu

Sâkî-nâme'de bütün evrendeki varlıkları aşk şarabı ile sarhoş olarak niteleyen şairin elbette en başta kendisi o şarabın sarhoşudur. Belki ondan dolayı herşeyi kendi gibi sarhoş görmektedir. Şair, aşk şarabının, insan psikolojisi üzerinde bıraktığı etkiyi, "hâlet, keyfiyyet, tesîr, hasiyyet, mezâk, neşve" gibi kavramlarla ifade eder.

Aşk kadehinin sarhoşu olan gönülde sürekli Cem neşvesi vardır (404/1). Sadece gönül değil, âşîğın bütün bedeni ve ruhu, aşk şarabının sarhoşudur. Bu sarhoşluk ruhu inletir, cismi sevgilinin yolunda yerle bir eder (31/3). Mihnet sakisinin sunduğu aşk kadehinin etkisi ile âşık, gece gündüz hiç ayılmadan sürekli sarhoştur (207/1). Sevgilinin mis kokulu saçına bağlanan aşk divanesi, öğüt şarabını işitmez, aklının başına gelme ümidi yoktur (207/2).

Meyhane içinde körkütük sarhoş yatan rindi,
Halk gaflette sanır; fakat hakikatte uyanık olan odur:

Mest ü medhûş yatan rindi harâbât içre
Halk gafletde sanur ben ana âgâh derin (275/3)

Vahdet âlemine akıl ile gidilmez. Akıl vahdet âleminde hayret vadilerinde kalır. Tereddüt, şüphe, evham, vesvese onu frenler, ilerlemesine engel olur, ayak bağı olur. Vahdet âleminde ancak kalp ayağı ile yol alınır. Onun için akli iptal etmek gerekir. Âşıkların akli iptal etmeleri hali mestlik, sarhoşluk, çılgınlık, divaneliktir.

Nasıl ki göz görme aletidir. Fakat yalnız başına göremez; görmek için ışığa, güneşe muhtaçtır. Aynı şekilde bu maddi âlemi insan kafa gözü ile görür. Gayb âlemini kalp gözü (çeşm-i basiret) ile görür. Kalp gözü de görmek için ışığa muhtaçtır. O da vahiy, Kur'an ışığı ile görebilir.

İşte hakikat âlemini kalp gözü ile gören âşık, rind bu dünyadaki insanlara göre gafildir, çılgındır, sarhoştur, şeydadır, hatta divanedir. Bu dünyanın ehli olanlara göre âşık, sıradışı olduğu için böyle vasıflandırılmıştır. Fakat hakikatte uyanık olan, hüşyar olan, ayık ve akıllı olan âşıktır. Asıl sarhoş ve divane olan bu fani âlemin fani işlerine kendini kaptırıp öte dünyadan habersiz yaşayan insanlardır (Andrews, 2001: 85-90). Sahabeler için Hasan-ı Basrî: "Siz onları görseydiniz deli derdiniz; onlar sizi görseydi, Müslüman demezlerdi." demiştir. (Mumsema İslâm Arşivi, 2010)

Rindin sürekli neşe dolu olmasına şaşılmaz; çünkü kesesi boş olsa da kâsesi aşk şarabı ile doludur (179/4). Meclisteki körkütük sarhoşları da, rübâb gibi çalgı aletlerini de inleyen aşktır (270/1). Halkı, sakinin şarabı sarhoş ederken, âşığın tutkulu gönlünü sakinin kendisi mest ü harâp etmiştir (434/1).

Şair, sosyal bir motif olarak sarhoşun eli bağlanmış halde bekçiye teslim edilmesini canlandırır (109/5). Böylece devrindeki içki yasağına işaret eden şair, kendisi gibi aşk sarhoşu olanları da ikaz eder (257/5). Başı açık, perişan bir şekilde geçmekte olan âşığın, sarığını halis şarap karşılığında rehin vermiş olmasından kuşkulanır (414/5).

2. 6. Aşk Kadehi

Şair câm-ı aşk, câm-ı mahabbet, peymâne-i gam gibi terkiplerde mecaz-ı mürsel yoluyla kadehi, içki yerine kullanmıştır. Aşk kadehini içmekten kasdı, içindeki şarabı içmektir. Âlemde, güzellerin güzel yüzünü seyretmekten maksat aşktır ; temiz kadehten maksat da neşve (manevi coşku) kazanmaktır (Müfred 9). Gönül küpünde mayalanan azıcık bir aşkın verdiği coşku ile âşığın feryadı ve iniltisi şehri tutar (248/3). Gam kadehinin coşkusu ile çok sarhoş olan âşık, başını kaldırmadan içmeye devam eder (404). Eski ayyaşlara mecazî küpün şarabı tesir etmez; yillanmış şarap gerekir (307/3). Aşkın kurtuluş müjdesi veren ezanı, âşığın kulağına çalınınca, sabûh kadehini, aşk sabahının maaşı olarak görür (179/1). Yahyâ'ya göre gerçek aşk, içki ile dolu kadehi sevinç kaynağı bilip sürekli içmektir (179/5).

2. 7. Aşk Meclisi

Klasik şiirde sohbet ve eğlencenin simgesi meclistir. Değişik açılardan bakıldığında meclisle ilgili unsurlar değişik anlamlar kazanır. Tasavvuf açısından meclis deyince "bezm-i elest", zikir halkası, sema ayini akla gelir. Otorite açısından bakıldığında meclis "dîvân-ı hümayûn" dur. Meclisin en önemli üyesi içki sunan saki, tasavvuf açısından Allah'tır, peygamberdir, mürşittir. Otorite açısından bakıldığında saki, padişahdır. Mecliste içilen şarap ise mecazî anlamda aşktır. Tasavvufî anlamda ise ilâhî aşk, irfan, hakikat, marifet, muhabbettir. İçeni vecde

getirir, şevk verir, istiğrak ve sekir haline sokar. Otorite açısından şarap, padişahın cömertliği, haşmeti ve adaleti olabilir. Bu şarap itaat edenlere tiryak/lütuf; isyan edenlere zehir/kahr olarak tesir eder. Meclis ehli olan rindân, yârân, tasavvufî açıdan sûfiler, dervişler; otorite açısından vezirlerdir. Meclis dışında kalanlar ise, duygusal açıdan rakip, tasavvufî açıdan zahir ehli olan zahit, yönetim açısından ülkeye kaseden iç ve dış düşmanlardır.⁷

Aşk meclisi bizzat sevgilinin kendisidir. Sevgilinin beden ve ruhuna ait bütün güzellikler o meclisin üyeleridir. Âşık da o meclisin hemdemidir:

Çeşm mest gamze mest ol gözleri fettân mest
Olmasun mı bezm-i aşkun hem-demi her ân mest (31/1)

(Sevgilinin) sarhoş gamzesi ve fitne saçan sarhoş gözleri karşısında, aşk meclisinin hem-deminin (âşık) her an sarhoş olmaması mümkün müdür?

Aşk meclisini aydınlatan mum, sevgilinin güzelliğidir. Âşığın gönlü de o mumun pervanesidir (217/1); âhının dumanını gören sevgili, muhabbet meclisinin pervanesinin yandığını anlar (438/5). Bazen de yakıcı gönül yarasının fitilini yakıp gözyaşı dökerek mum gibi eriyen âşık, sevgi meclisini aydınlatır (429/1).

Her âşık, sevgi meclisinin doğal üyesidir ve o meclise güç verir. Muradına eremeyen Mecnûn, bu meclisin en güçlü üyelerinden biridir ve bu meclisi aşkıyla güçlendirmiştir:

Az âb u tâb virmedi bezm-i mahabbete
Mecnûn-ı nâ-murâdı da yâbâna atfânuz (143/2)

Muhabbet meclisinde sakinin sunduğu mihnet kadehinin humarı da neşvesi de âşığa hoş gelir (404/3). Dudak kadehi ile sarhoş olan âşığın, sevgi meclisinde yerim yok diye inlemesi boşunadır (186/1). Dünyanın gamı başına toplansa gönül, aşk gamını arar, en yakın dostlarıyla bile eğlenmez (148/2). Gönlün arzusuyla aşk kapısı açılınca, âşıklar canan ile can sohbetine başlar (175/1). Meclis halkası, aşk girdabıdır; buraya giren, kurtuluşu ümit etmez (175/4). Murat meclisinde şarap içemeyen gönül, hiç olmazsa muradına erişememenin neşesini kaçırmamalıdır (216/3).

Şair, kendi zamanında şehirde (İstanbul) aşka yetenekli gönül ve sevmeye lâyık bir güzel olmadığından; mecliste de sarhoş, içki ve kadeh bulunmadığından yakınıdır. Güzel bir leff ü neşr ile meclisteki sarhoşun âşık, içkinin aşk, gönlün de kadeh olduğuna işaret eder:

Aşka kâbil dil mi yok şehr içre yâ dil-ber mi yok
Mest yok mecliste bilmem mey mi yok sâgar mı yok (180/1)

⁷ Gazelin çok sesli okunması ile ilgili geniş bilgi için bakınız: (Andrews, 2001).

2. 8. Aşk Meyhanesi

Katıksız, safi şarap her yerde bulunmaz, ancak aşk meyhanesinde bulunur (161/5). Bu meyhanenin şarabı gönül kanı, kadehi de âşığın yaşlı gözleridir (438/2). Sevgi meyhanesi sarhoşlarla dolmuşken arif olan yalnız başına oturmaz (3/3). Âşık, sevgilinin dudak kadehinin hayaliyle aşk meyhanesinde oturmaktadır (207/4). Sevgi yolunda safâ kokusu alan can, o kokuyu izleyerek aşk meyhanesini bulur:

Cân râh-ı mahabbetde bir bûy-ı safâ aldı
Ol râyhâdan buldum ben hâne-i hammârı (413/3)

2. 9. Şevk Şarabı

Lafız olarak “şevk” soyut bir kavram olmasına rağmen, “şevk şarabı” bağlam olarak dolaysız tasvirlerin yapıldığı beyitlerde geçer:

“Ey Yahyâ, eğlence meclisinin tam gecesidir; billur kadeh, şevk şarabı ile doldu (114/5). Ey Yahyâ, meyhaneler sarhoş naraları ile dolsa; şevk şarabı ile her köşenin gürültüyle dolduğunu görsek.” (189/5).

Yahyâ şarâb-ı şevk ile peymâne-i dil pür olur
Sâkî gelince meclise destinde tolu câm-ı mül

Yahyâ, sâkî meclise elinde şarap dolu kadehle gelince, gönül kadehi de şevk şarabı ile dolar (220/5).

Şevk bir meydür neşât-efzâ benüm mestânesi
Aşk bir gencînedür gönlüm anun vîrânesi

Şevk, neşe artıran bir şaraptır, (onun) sarhoşu benim ; aşk bir hazinedir, gönlüm onun (bulunduğu) yıkıntıdır (438/1).

SONUÇ

17. yüzyılda âşıkâne rindâne gazelleri ile tanınan Şeyhülislâm Yahyâ'nın Dîvân'ından elde edilen verilere göre şaraba en çok benzetilen kavramın aşk olduğu tespit edilmiştir. Bu benzetmenin, Dîvân'ın başında yer alan Sâkî-nâme mesnevisinde daha belirgin olduğu, gazellerde ise gizli olduğu görülmüştür.

Dolaylı tasvirlerde belirgin bir anlatımla “aşk şarabı, muhabbet bâdesi” şeklinde belîğ teşbih düzeyinde görülen aşk, dolaysız tasvirlerde belirsiz olarak, istiare düzeyinde sadece “şarap, bâde, mey, sahbâ, mül vs.” kelimeleri ile ifade edilmiştir. Bu ise şair Yahyâ'nın aşkın şaraba teşbihini ustaca gizleyerek bir üst dil kurduğunun göstergesidir.

Sâkî-nâme mesnevisinde geçen “şarâb-ı elest, gerd-ı sivâ, cârûb-ı lâ, miftâh-ı illâ, menbâ-ı sıbgatu'llâh” gibi kelimeler şiire tasavvufî bir renk vermiştir. Şairin sık sık “Kanı sâkiyâ” diyerek sakiden istediği şarabın “aşk şarabı” olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Şairin kâinata bakış açısı mutasavvıflarınki ile örtüşür. Evrendeki bütün varlıklar aşk şarabının sarhoşudur.

Yahyâ, gazellerinde tasavvufî yorum örüntüsünü gizleyerek aşk anlamı açıkça anlaşılmayan, zahiren içkiyi ifade eden kelimeler kullanmıştır.

Ne kadar üstü örtülü de olsa, içki ile ilgili kelimelerin mecazî olarak aşk anlamında kullanıldığına dair şiirin bağlamından çıkardığımız ipuçları şunlardır:

1. Şarabın ateşle suyun karışımı olmasına yapılan vurgudur. Bir birine zıt olan bu iki unsur şarapta birleşir; aşkın yakıcılığı ve neşesiyle örtüşen bir simge olur.
2. Ayrıca Yahyâ'nın diğer divan şairleri gibi üzüm şarabını küçümseyen ifadeleri, yine şarabın aşk anlamına yapılan göndermelerdir.
3. Sâkî-nâme'de olduğu gibi gazellerde de şair tasavvufî bir kavram olan "elest meclisinin şarabı"ndan söz etmiştir.
4. Herhangi bir karşılık beklenmeyen, talepsiz aşkın simgesi olarak şarâb-ı nâb: saf, katıksız şarap, ifadesi kullanılmıştır.
5. Aşk sarhoşu, aşk kadehi, aşk meclisi, aşk meyhanesi, şevk şarabı terkipleri, doğrudan şarabın mecazî olarak aşk anlamına yapılan göndermelerdir.

KAYNAKÇA

ACLÛNÎ, İsmail. (1351). Keşfü'l Hafâ, Beyrut.

ANDREWS, Walter G. (2001). Şiirin Sesi Toplumun Şarkısı, (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. Hasbahca (11.02.2010)
<http://www.turk.ch/islam/eshab/AllahyolundamalinimulkunuterkedenSahabi.htm>

KAVRUK, Hasan. (2001). Şeyhülislâm Yahyâ Divânı, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

PÜRCEVADİ, Nasrullah. (1998). Can Esintisi, İslam'da Şiir Metafiziği, İstanbul: İnsan Yayınları.

YILDIRIM, Ali. (2007). Taşlıcalı Yahya İle Şeyhülislam Yahya Divanlarında Zühdi ve Harâbâtî Kelimelerinin Kullanımı, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 17, S. 2, Elazığ. Kur'an-ı Kerim Türkçe Meali, DİB (Diyanet İşleri Başkanlığı). (29.12.2009) . <http://www.diyanet.gov.tr/kuran.Mumsema>
 İslâm Arşivi (03.01.2010). <http://www.mumsema.com/konuya-gore-guzel-sozler/23144-akil-ile-ilgili-veciz-sozler.html>.